

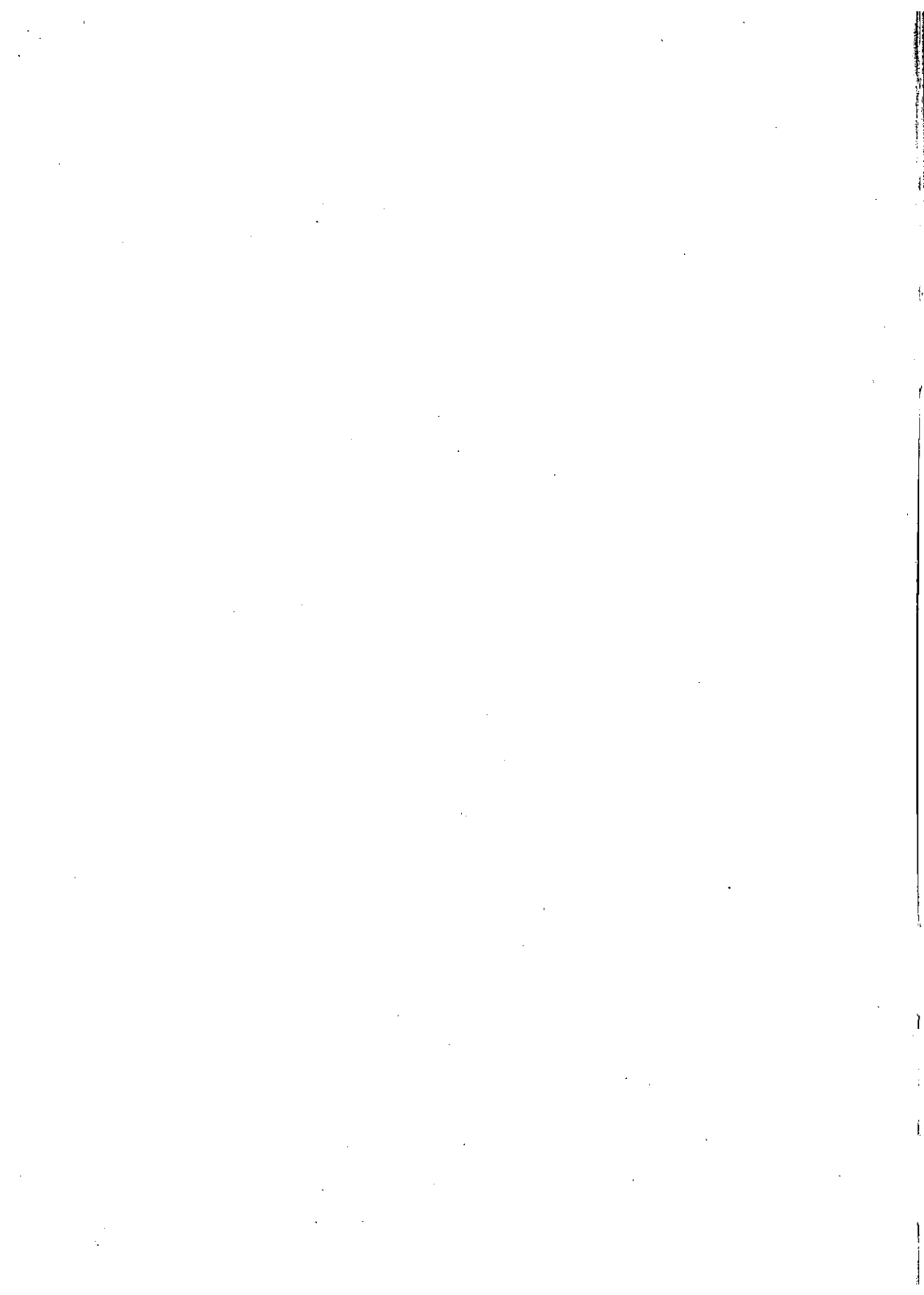
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΓΕΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

Ονόμασα το παρόν βιβλίο *Γενική Θεωρία της Απασχόλησης, του Τόκου και του Χρήματος*, δίνοντας έμφαση στο επίθετο *γενική*. Σκοπός του τίτλου αυτού είναι η αντιπαράβολή του χαρακτήρα των επιχειρημάτων και των συμπερασμάτων μου με τα αντίστοιχα της *κλασικής*¹ θεωρίας με την οποία ανατράφηκα και η οποία κυριαρχεί, πρακτικά και θεωρητικά, στην οικονομική σκέψη της άρχουσας τάξης και της ακαδημαϊκής κοινότητας της παρούσας γενιάς, όπως και πριν από εκατό χρόνια. Θα υποστηρίξω ότι τα αξιώματα της κλασικής θεωρίας ισχύουν μόνο σε μια ειδική περίπτωση και όχι γενικά. Ότι, δηλαδή, η κατάσταση την οποία υποθέτει η κλασική θεωρία είναι μια περιοριστική περίπτωση των πιθανών θέσεων ισορροπίας. Επιπλέον, τα χαρακτηριστικά της ειδικής περίπτωσης που υπέθεσε η κλασική θεωρία συμβαίνει να μην ανταποκρίνονται στην οικονομική κοινωνία στην οποία ζούμε, με αποτέλεσμα η διδασκαλία της να είναι παραπλανητική και καταστροφική, αν επιχειρήσουμε να την εφαρμόσουμε στην πραγματική ζωή.

---

1. «Οι κλασικοί οικονομολόγοι» ήταν ένας χαρακτηρισμός που επινόησε ο Marx για να χαρακτηρίσει τον Ricardo και τον James Mill, αλλά και τους προκατόχους τους, δηλαδή τους θεμελιωτές της θεωρίας που μεσουράνησε με τη ρικαρδιανή οικονομική. Έχω συνηθίσει, διαπράττοντας ίσως ένα σολοικισμό, να συμπεριλαμβάνω στην «κλασική σχολή» τους οπαδούς του Ricardo, εκείνους δηλαδή οι οποίοι υιοθέτησαν και τελειοποίησαν τη θεωρία της ρικαρδιανής οικονομικής, όπως (παραδείγματος χάριν) τον J. S. Mill, τον Marshall, τον Edgeworth και τον καθηγητή Pigou.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΤΑ ΑΞΙΩΜΑΤΑ

ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ

Οι περισσότερες πραγματείες για τη θεωρία της αξίας και της παραγωγής ασχολούνται κυρίως με τη διανομή *δεδομένου* όγκου απασχολούμενων πόρων μεταξύ διαφορετικών χρήσεων και με τις συνθήκες οι οποίες, υποθέτοντας την απασχόληση της δεδομένης ποσότητας πόρων, προσδιορίζουν τις σχετικές αμοιβές τους και τις σχετικές αξίες των προϊόντων τους.¹

Το ζήτημα, επίσης, του *όγκου των διαθέσιμων* πόρων, με την έννοια του μεγέθους του πληθυσμού που μπορεί να απασχοληθεί, της έκτασης του φυσικού πλούτου και του συσσωρευμένου πραγματικού κεφαλαίου έχει συχνά αντιμετωπιστεί περιγραφικά. Η καθαρή, όμως, θεωρία όσον αφορά στους παράγοντες που καθορίζουν *την πραγματική απασχόληση* των διαθέσιμων πόρων σπανίως έχει εξεταστεί λεπτομερέστερα. Θα ήταν, φυσικά, ανόητο να υποστηρίξουμε ότι ουδόλως έχει εξεταστεί. Όλες οι συζητήσεις για τις διακυμάνσεις της απασχόλησης –και έγιναν, πράγματι, πολλές συζητήσεις– ασχολήθηκαν με το θέμα αυτό. Δεν εννοώ

---

1. Το ενδιαφέρον αυτό εντάσσεται στη ρικαρδιανή παράδοση. Ο Ricardo απαρνείται ρητά κάθε ενδιαφέρον για το *μέγεθος* του εθνικού εισοδήματος, σε αντίθεση με το ενδιαφέρον του για τη διανομή του. Ως προς αυτό αξιολογούσε ορθά το χαρακτήρα της θεωρίας του. Οι διάδοχοί του, όμως, λιγότερο οξυδερκείς, χρησιμοποίησαν την κλασική θεωρία σε συζητήσεις σχετικές με τα αίτια του πλούτου. Βλ. επιστολή του Ricardo στον Malthus στις 9 Οκτωβρίου 1820: «Εσείς πιστεύετε ότι πολιτική οικονομία είναι η διερεύνηση της φύσης και των αιτιών του πλούτου, εγώ νομίζω ότι θα έπρεπε να ονομαστεί διερεύνηση των νόμων που προσδιορίζουν τη διανομή του προϊόντος μεταξύ των τάξεων οι οποίες συνεργάζονται για την παραγωγή του. Κανένας νόμος που να αφορά στην ποσότητα δεν μπορεί να τεθεί. Μπορεί, ωστόσο, να τεθεί ένας ανεκτά ορθός νόμος που να αφορά σε αναλογίες. Κάθε μέρα πείθομαι όλο και περισσότερο ότι η πρώτη διερεύνηση είναι μάταιη και απατηλή και ότι μόνο η δεύτερη είναι ο αληθινός σκοπός της επιστήμης».

ότι το ζήτημα έχει αγνοηθεί, αλλά ότι η υπονοούμενη θεμελιώδης θεωρία λογιζόταν τόσο απλή και προφανής, που δεν χρειαζόταν παρά απλώς και μόνο να αναφερθεί.²

I

Η κλασική θεωρία της απασχόλησης –η οποία υποτίθεται ότι είναι απλή και προφανής– έχει βασιστεί, νομίζω, σε δύο θεμελιώδη αξιώματα, χωρίς πρακτικά να έχουν συζητηθεί. Τα αξιώματα αυτά είναι:

1. Ο μισθός είναι ίσος προς το οριακό προϊόν της εργασίας

Αυτό σημαίνει ότι ο μισθός ενός εργαζομένου είναι ίσος προς την αξία που θα χανόταν, αν μειωνόταν η απασχόληση κατά μία μονάδα (αν αφαιρεθεί οποιοδήποτε άλλο στοιχείο του κόστους το οποίο θα μπορούσε να αποφευχθεί εξαιτίας της μείωσης αυτής της παραγωγής), υπό την περιοριστική, όμως, συνθήκη ότι η ισότητα μπορεί να διαταραχθεί, σύμφωνα με ορισμένες αρχές, αν ο ανταγωνισμός και οι αγορές είναι ατελείς.

2. Η χρησιμότητα του μισθού, όταν απασχολείται ένας δεδομένος όγκος εργασίας, είναι ίση προς την οριακή δυσαρέσκεια του συγκεκριμένου όγκου απασχόλησης

Αυτό σημαίνει ότι ο πραγματικός μισθός ενός εργαζομένου είναι ο μισθός που θεωρείται μόλις επαρκής (κατά την εκτίμηση των ίδιων των ατόμων) για να παροτρύνει εκείνους που πραγματικά απασχολούνται να είναι διαθέσιμοι, υπό την περιοριστική συνθήκη ότι η ισότητα για κάθε χωριστή μονάδα εργασίας μπορεί να διαταραχθεί εξαιτίας μιας συνεν-

---

2. Ο καθηγητής Ρίγου, παραδείγματος χάριν, στο *Economics of Welfare* (4η έκδ. σελ. 127) γράφει (τα πλάγια είναι δικά μου): «Σε όλη αυτήν τη συζήτηση, εκτός εάν ρητά αναφέρεται το αντίθετο, το γεγονός ότι ορισμένοι πόροι δεν απασχολούνται, παρά τη θέληση των κατόχων τους, αγνοείται. Αυτό δεν επηρεάζει την ουσία του επιχειρήματος, ενώ απλοποιεί την παρουσίασή του». Έτσι, ενώ ο Ricardo ρητά αποποιείται κάθε προσπάθεια να ασχοληθεί με το μέγεθος του εθνικού εισοδήματος συνολικά, ο καθηγητής Ρίγου, σε ένα βιβλίο που αφορά ειδικά στο πρόβλημα του εθνικού εισοδήματος, υποστηρίζει ότι η ίδια θεωρία ισχύει στην περίπτωση κάποιας ακούσιας ανεργίας, όπως και στην περίπτωση της πλήρους απασχόλησης.

νόησης μεταξύ των ατόμων που μπορούν να απασχοληθούν, ανάλογα με τις ατέλειες του ανταγωνισμού που χαρακτηρίζει το πρώτο αξίωμα. Εδώ η δυσαρέσκεια πρέπει να νοηθεί ότι καλύπτει κάθε λόγο που μπορεί να οδηγήσει κάποιον ή κάποιους να μην προσφέρουν την εργασία τους για ένα ημερομίσθιο που θα τους προσπόριζε χρησιμότητα κάτω από ένα ορισμένο επίπεδο.

Το αξίωμα αυτό είναι συμβατό με εκείνο που μπορεί να αποκληθεί ανεργία «τριβής». Μια ρεαλιστική εξήγηση αφήνει θεμιτά περιθώρια για ποικίλες, μη ακριβείς προσαρμογές, οι οποίες εμποδίζουν την επίτευξη συνεχούς και πλήρους απασχόλησης: παραδείγματος χάριν, ανεργία που μπορεί να οφείλεται σε προσωρινή έλλειψη ισορροπίας ανάμεσα στις σχετικές ποσότητες των εξειδικευμένων πόρων· σε κακό υπολογισμό ή σε ασυνέχεια της ζήτησης· σε χρονικές υστερήσεις εξαιτίας απρόβλεπτων μεταβολών· στο γεγονός ότι η μετάβαση από μια απασχόληση σε άλλη δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς κάποια καθυστέρηση. Έτσι, σε μια μη στατική κοινωνία πάντοτε θα υπάρχει ένα ποσοστό μη χρησιμοποιούμενων πόρων «μεταξύ απασχολήσεων». Εκτός της ανεργίας «τριβής», το αξίωμα είναι επίσης συμβατό με την «εκούσια» ανεργία, που οφείλεται στην άρνηση ή στην αδυναμία μιας μονάδας εργασίας να αποδεχτεί αμοιβή η οποία αντιστοιχεί στην αξία του προϊόντος που μπορεί να αποδοθεί στην οριακή της παραγωγικότητα, για αιτίες όπως: η νομοθεσία, οι κοινωνικές πρακτικές, η συλλογική διαπραγμάτευση, η αργή απόκριση στις αλλαγές ή απλώς μια απλή ανθρώπινη εμμονή. Όμως οι δύο αυτές κατηγορίες, δηλαδή η ανεργία «τριβής» και η «εκούσια» ανεργία, είναι κατανοητές. Τα κλασικά αξιώματα δεν δέχονται την πιθανότητα της τρίτης κατηγορίας, την οποία θα ορίσω ακολούθως ως «ακούσια» ανεργία.

Στο πλαίσιο των περιορισμών αυτών, ο όγκος των απασχολούμενων πόρων προσδιορίζεται, σύμφωνα με την κλασική θεωρία, από τα δύο αξιώματα. Το πρώτο μάς δίδει τον πίνακα ζήτησης εργασίας και το δεύτερο τον πίνακα προσφοράς, ενώ ο όγκος της απασχόλησης ορίζεται στο σημείο όπου η χρησιμότητα του οριακού προϊόντος εξισώνεται με τη δυσαρέσκεια της οριακής απασχόλησης.

Από αυτό προκύπτει ότι υπάρχουν μόνο τέσσερις δυνατοί τρόποι αύξησης της απασχόλησης:

- (α) βελτίωση της οργάνωσης ή της πρόβλεψης, η οποία μειώνει την ανεργία «τριβής»·
- (β) μείωση της οριακής δυσαρέσκειας της εργασίας, όπως εκφράζε-

ται από τον πραγματικό μισθό για τον οποίον είναι διαθέσιμη πρόσθετη εργασία, έτσι ώστε να μειωθεί η «εκούσια» ανεργία:

- (γ) αύξηση της οριακής φυσικής παραγωγικότητας της εργασίας στους κλάδους παραγωγής αγαθών για τους μισθοσυντήρητους (για να χρησιμοποιήσουμε τον κατάλληλο όρο του καθηγητή Ρίγου για αγαθά από την τιμή των οποίων εξαρτάται η χρησιμότητα του χρηματικού μισθού) ή
- (δ) αύξηση της τιμής των αγαθών για τους μη μισθοσυντήρητους σε σύγκριση με την τιμή των αγαθών που αγοράζονται από τους μισθοσυντήρητους, σε συνδυασμό με μια μετατόπιση της δαπάνης των μη μισθοσυντήρητων από τα αγαθά για μισθοσυντήρητους στα αγαθά για μη μισθοσυντήρητους.

Αυτή είναι, νομίζω, η ουσία της πραγματείας *Theory of Unemployment* (Θεωρία της Ανεργίας) του καθηγητή Ρίγου, όπου βρίσκουμε τη μόνη λεπτομερή περιγραφή της κλασικής θεωρίας της απασχόλησης.³

II

Μπορούμε, άραγε, να πούμε ότι οι κατηγορίες που παραθέσαμε πιο πάνω καλύπτουν κάθε περίπτωση, αν λάβουμε υπόψη μας ότι, γενικά, ο πληθυσμός σπανίως εργάζεται τόσο όσο θα ήθελε με βάση τον ισχύοντα μισθό; Πρέπει, ασφαλώς, να παραδεχτούμε ότι, κατά κανόνα, θα προσφερόταν περισσότερη εργασία στο υφιστάμενο επίπεδο χρηματικού μισθού αν ζητούνταν.⁴ Η κλασική σχολή συμφιλιώνει το φαινόμενο αυτό με το δεύτερο αξίωμά της, υποστηρίζοντας ότι, ενώ η ζήτηση για εργασία στον υφιστάμενο χρηματικό μισθό μπορεί να ικανοποιηθεί προτού απασχοληθούν όλοι με το μισθό που επικρατεί, η κατάσταση αυτή οφείλεται σε μια ρητή ή σιωπηρή συμφωνία μεταξύ των εργατών να μην εργαστούν για λιγότερα, ενώ αν οι εργαζόμενοι, στο σύνολό τους, συμφωνούσαν σε μείωση των ονομαστικών μισθών, θα προσφερόταν περισσότερη απασχόληση. Αν αυτό συμβαίνει πράγματι, μια τέτοια ανεργία, αν και φαινομενικά είναι ακούσια, στην πραγματικότητα δεν είναι, και θα έπρεπε να περιληφθεί στην κατηγορία της «εκούσιας» ανεργίας, εξαιτίας των επιδράσεων που ασκεί η συλλογική διαπραγμάτευση κ.λπ.

3. Το *Theory of Unemployment* του καθηγητή Ρίγου εξετάζεται λεπτομερέστερα στο Παράρτημα του Κεφαλαίου 19.

4. Βλ. το προαναφερθέν απόσπασμα του καθ. Ρίγου, στην υποσημείωση 2.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να κάνουμε δύο παρατηρήσεις. Η πρώτη συσχετίζεται με την πραγματική στάση των εργατών έναντι των πραγματικών μισθών και των ονομαστικών μισθών αντίστοιχα και δεν είναι θεωρητικά θεμελιώδης· η δεύτερη, όμως, είναι θεμελιώδης.

Ας υποθέσουμε για μια στιγμή ότι το εργατικό δυναμικό δεν είναι προετοιμασμένο να εργαστεί για χαμηλότερο ονομαστικό μισθό και ότι πτώση του υφιστάμενου επιπέδου του ονομαστικού μισθού θα οδηγούσε, λόγω απεργιών ή με άλλους τρόπους, σε αποχώρηση από την αγορά εργασίας εργατικού δυναμικού που τώρα απασχολείται. Σημαίνει, άραγε, αυτό ότι το ισχύον επίπεδο πραγματικών μισθών μετρά επακριβώς την οριακή δυσαρέσκεια της εργασίας; Όχι, υποχρεωτικά, αφού, μολονότι μια μείωση στον υφιστάμενο ονομαστικό μισθό θα οδηγούσε σε αποχώρηση εργατικού δυναμικού, αυτό δεν θα σήμαινε ότι μια πτώση στην αξία του ισχύοντος ονομαστικού μισθού σε όρους αγαθών που αγοράζουν οι μισθοσυντήρητοι θα οδηγούσε στο ίδιο αποτέλεσμα, αν η πτώση του ονομαστικού μισθού οφειλόταν σε αύξηση της τιμής των συγκεκριμένων αγαθών. Με άλλα λόγια, είναι πιθανό η ζήτηση εργασίας, μέσα σε ορισμένα όρια, να εκδηλώνεται για έναν ελάχιστο ονομαστικό μισθό και όχι για έναν ελάχιστο πραγματικό μισθό. Η κλασική σχολή έχει υποθέσει σιωπηρά ότι το ενδεχόμενο αυτό δεν συνεπάγεται ουσιαστική αλλαγή στη θεωρία της. Δεν ισχύει, όμως, αυτό, επειδή, αν η προσφορά εργασίας δεν είναι συνάρτηση των πραγματικών μισθών ως μοναδικής μεταβλητής της, η επιχειρηματολογία της καταρρέει πλήρως και το ερώτημα ποια θα είναι η εκάστοτε πραγματική απασχόληση παραμένει εντελώς απροσδιόριστο.⁵ Δεν φαίνεται να αντιλαμβάνονται ότι, αν η προσφορά εργασίας δεν είναι συνάρτηση αποκλειστικά των πραγματικών μισθών, η καμπύλη προσφοράς εργασίας θα μετατοπίζεται συνολικά με κάθε κίνηση των τιμών. Η μέθοδός της, επομένως, συνδέεται με τις πολύ ειδικές υποθέσεις της και αδυνατεί να προσαρμοστεί στην πιο γενική περίπτωση.

Τώρα, η πείρα μάς διδάσκει, πέρα από κάθε αμφιβολία, ότι η κατάσταση στην οποία οι εργαζόμενοι διεκδικούν (μέσα σε ορισμένα όρια) έναν ονομαστικό και όχι έναν πραγματικό μισθό είναι μια περίπτωση που κάθε άλλο παρά απλή πιθανότητα συνιστά – απεναντίας, είναι η συνήθης περίπτωση. Ενώ οι εργαζόμενοι αντιδρούν συνήθως σε μια μείωση των ονομαστικών μισθών, δεν συνηθίζουν να αποσύρονται από την αγορά ερ-

---

5. Το ζήτημα αυτό το πραγματεύομαι λεπτομερώς στο Παράρτημα του Κεφαλαίου 19.

γασίας κάθε φορά που σημειώνεται μια αύξηση στην τιμή των αγαθών που συνήθως αγοράζουν. Λέγεται, μερικές φορές, ότι θα ήταν παράλογο να αντιδρούν οι εργαζόμενοι σε μείωση των ονομαστικών μισθών και να μην αντιδρούν σε μείωση των πραγματικών μισθών. Για λόγους τους οποίους θα αναπτύξουμε πιο κάτω (σελ. 50), αυτό ίσως να μην είναι τόσο παράλογο όσο φαίνεται με πρώτη ματιά και, όπως θα δούμε αργότερα, ευτυχώς που είναι έτσι. Όμως, είτε λογικό είτε παράλογο, η πείρα δείχνει ότι αυτός είναι ο τρόπος συμπεριφοράς των εργαζομένων.

Επιπλέον, η άποψη ότι η ανεργία που χαρακτηρίζει μια ύφεση οφείλεται σε άρνηση των εργαζομένων να αποδεχτούν μείωση των ονομαστικών μισθών δεν φαίνεται να στηρίζεται στα γεγονότα. Δεν είναι τόσο εύλογο να ισχυριστούμε ότι η ανεργία στις ΗΠΑ το 1932 οφειλόταν είτε στο ότι οι εργαζόμενοι αρνούσαν κατηγορηματικά να αποδεχτούν μια μείωση των ονομαστικών μισθών είτε στην κατηγορηματική τους απαίτηση για πραγματικούς μισθούς πάνω από την παραγωγικότητα που η οικονομική μηχανή μπορούσε να προσφέρει. Στον όγκο της απασχόλησης παρατηρούνται μεγάλες διακυμάνσεις δίχως κάποια εμφανή αλλαγή, είτε στις ελάχιστες πραγματικές απαιτήσεις των εργαζομένων είτε στην παραγωγικότητα. Οι εργαζόμενοι δεν είναι περισσότερο επιθετικοί στην ύφεση απ' ό,τι στην οικονομική άνθηση – κάθε άλλο μάλιστα. Ούτε και η φυσική τους παραγωγικότητα είναι μικρότερη. Τα εμπειρικά αυτά γεγονότα αποτελούν ένα *prima facie* υπόβαθρο για αμφισβήτηση της επάρκειας της κλασικής ανάλυσης.

Θα ήταν⁶ ενδιαφέρον να δούμε τα αποτελέσματα μιας στατιστικής διερεύνησης των συγκεκριμένων σχέσεων ανάμεσα στις μεταβολές των χρηματικών μισθών και στις μεταβολές των πραγματικών μισθών. Στην περίπτωση μιας μεταβολής που περιορίζεται στα όρια ενός ιδιαίτερου κλάδου θα περίμενε κανείς η μεταβολή στους πραγματικούς μισθούς να είναι στην ίδια κατεύθυνση με τη μεταβολή στους ονομαστικούς μισθούς. Στην περίπτωση, όμως, μεταβολών του γενικού επιπέδου μισθών θα διαπιστωθεί, νομίζω, ότι η μεταβολή στους πραγματικούς μισθούς, που συνδέεται με τη μεταβολή στους ονομαστικούς μισθούς, όχι μόνο δεν κινείται προς την ίδια κατεύθυνση, αλλά σχεδόν πάντα κινείται προς αντίθετη κατεύθυνση. Αυτό σημαίνει, δηλαδή, πως, όταν οι ονομαστικοί μισθοί ανέρχονται, οι πραγματικοί μισθοί πέφτουν και, όταν οι ονομαστικοί μισθοί πέφτουν, οι πραγματικοί μισθοί ανέρχονται. Αυτό συμβαίνει επει-

6. Για περαιτέρω συζήτηση του σημείου αυτού, βλ. Παράρτημα 3.

δή, βραχυπρόθεσμα, είναι δυνατόν, τόσο οι ονομαστικοί μισθοί που μειώνονται όσο και οι πραγματικοί μισθοί που αυξάνονται, για ανεξάρτητους λόγους, να συνοδεύονται από μείωση της απασχόλησης. Οι εργαζόμενοι είναι περισσότερο διατεθειμένοι να αποδεχτούν περικοπές μισθών όταν μειώνεται η απασχόληση. Παρά ταύτα, οι πραγματικοί μισθοί αυξάνονται αναπόφευκτα σε παρόμοιες συνθήκες λόγω της αύξησης της οριακής απόδοσης δεδομένου κεφαλαίου όταν η παραγωγή ελαττώνεται.

Πραγματικά, αν ήταν αλήθεια, ότι ο υφιστάμενος πραγματικός μισθός συνιστά ένα ελάχιστο επίπεδο, κάτω από το οποίο δεν θα ήταν διατεθειμένος, σε καμία περίπτωση, να εργαστεί κανένας εκτός από εκείνους που ήδη εργάζονται, τότε, εκτός από την ανεργία τριβής, δεν θα υπήρχε ακούσια ανεργία. Το να υποθέσουμε, βέβαια, ότι κάτι τέτοιο αποτελεί τη συνήθη περίπτωση θα ήταν, ασφαλώς, παράξενο, αφού στον υφιστάμενο ονομαστικό μισθό, συνήθως, είναι διαθέσιμο περισσότερο εργατικό δυναμικό από ό,τι απασχολείται σήμερα, έστω και αν η τιμή των αγαθών που καταναλώνουν οι εργαζόμενοι αυξάνεται και, συνεπώς, ο πραγματικός μισθός πέφτει. Αν αυτό ισχύει, το ισοδύναμο των αγαθών των μισθοσυντήρητων προς τον υφιστάμενο ονομαστικό μισθό δεν αποτελεί ακριβή ένδειξη της οριακής δυσαρέσκειας της εργασίας και, άρα, το δεύτερο αξίωμα ανατρέπεται.

Υπάρχει, όμως, μια βασικότερη αντίρρηση. Το δεύτερο αξίωμα πηγάζει από την ιδέα ότι οι πραγματικοί μισθοί των εργαζομένων εξαρτώνται από τις διαπραγματεύσεις των μισθών που διεξάγουν οι εργαζόμενοι με τους επιχειρηματίες. Γίνεται αποδεκτό, φυσικά, ότι οι διαπραγματεύσεις διεξάγονται σε ονομαστικούς όρους και, ακόμη, ότι οι πραγματικοί μισθοί που είναι αποδεκτοί από τους εργαζομένους δεν είναι εντελώς ανεξάρτητοι από τους αντίστοιχους ονομαστικούς μισθούς. Πάντως, υποστηρίζεται ότι ο ονομαστικός μισθός που διαμορφώνεται με αυτόν τον τρόπο είναι εκείνος που προσδιορίζει τον πραγματικό μισθό. Συνεπώς, η κλασική θεωρία υποθέτει ότι οι εργαζόμενοι έχουν πάντα την επιλογή να μειώνουν τους πραγματικούς τους μισθούς, αποδεχόμενοι τη μείωση των ονομαστικών τους μισθών. Το αξίωμα, ότι υπάρχει η τάση οι πραγματικοί μισθοί να εξισώνονται με την οριακή δυσαρέσκεια της εργασίας, προϋποθέτει ότι οι ίδιοι οι εργαζόμενοι είναι σε θέση να αποφασίζουν τον πραγματικό μισθό για τον οποίον εργάζονται, χωρίς όμως να είναι σε θέση να αποφασίζουν την ποσότητα της απασχόλησης που είναι διαθέσιμη στο μισθό αυτό.

Η παραδοσιακή θεωρία υποστηρίζει, συνοπτικά, ότι οι διαπραγμα-

τεύσεις για τους μισθούς μεταξύ επιχειρηματιών και εργατών προσδιορίζουν τον πραγματικό μισθό. Έτσι, λοιπόν, υποθέτοντας ότι επικρατεί ελεύθερος ανταγωνισμός μεταξύ των εργοδοτών και ότι δεν υπάρχουν περιοριστικές συμφωνίες μεταξύ των εργατών, οι τελευταίοι, αν το θέλουν, μπορούν να προσαρμόζουν τους πραγματικούς μισθούς τους στην οριακή δυσαρέσκεια του όγκου της απασχόλησης που προσφέρεται από τους εργοδότες στο μισθό αυτόν. Αν αυτό δεν ισχύει, τότε δεν υπάρχει, πλέον, λόγος να περιμένουμε μια τάση εξίσωσης του πραγματικού μισθού με την οριακή δυσαρέσκεια της εργασίας.

Τα κλασικά συμπεράσματα θα πρέπει να ισχύουν —οφείλουμε να το υπενθυμίσουμε— για ολόκληρο το εργατικό δυναμικό και δεν σημαίνουν, απλώς, ότι ένα μόνο άτομο μπορεί να εργαστεί αποδεχόμενο περικοπή του ονομαστικού του μισθού, ενώ ο συνάδελφός του την αρνείται. Υποτίθεται ότι αυτά ισχύουν εξίσου σε ένα κλειστό σύστημα και σε ένα ανοιχτό σύστημα, χωρίς να εξαρτώνται από τα χαρακτηριστικά ενός ανοιχτού συστήματος ή από τις επιπτώσεις που έχει η μείωση των ονομαστικών μισθών σε μία μόνο χώρα στο εξωτερικό της εμπορίου, πράγμα που, φυσικά, βρίσκεται εντελώς έξω από το πεδίο της συζήτησης αυτής. Ούτε, επίσης, βασίζονται σε έμμεσα αποτελέσματα λόγω χαμηλότερων μισθών, υπό την έννοια ότι το χρήμα έχει ορισμένες επιδράσεις στο τραπεζικό σύστημα και στην πίστη — ζητήματα τα οποία θα εξετάσουμε λεπτομερώς στο Κεφάλαιο 19. Αυτά βασίζονται στην πεποίθηση ότι σε ένα κλειστό σύστημα, μια πτώση του γενικού επιπέδου των ονομαστικών μισθών θα συνοδεύεται, σε κάθε περίπτωση βραχυχρόνια και με δευτερεύουσες μόνο τροποποιήσεις, από κάποια, αν και όχι πάντα αναλογική, μείωση στους πραγματικούς μισθούς.

Τώρα, η υπόθεση ότι το γενικό επίπεδο των πραγματικών μισθών εξαρτάται από τις διαπραγματεύσεις του ονομαστικού μισθού μεταξύ των εργοδοτών και των εργατών προφανώς δεν ισχύει. Είναι, πραγματικά, περιεργό ότι δεν έγινε παρά ελάχιστη προσπάθεια για να αποδειχτεί ή να απορριφθεί η υπόθεση αυτή. Πολύ περισσότερο αφού κάθε άλλο παρά συνεπής είναι προς τη γενική κατεύθυνση της κλασικής θεωρίας, η οποία μας έχει διδάξει να πιστεύουμε ότι οι τιμές διαμορφώνονται από το οριακό άμεσο κόστος σε χρηματικούς όρους και ότι οι ονομαστικοί μισθοί προσδιορίζουν σε μεγάλο βαθμό το οριακό άμεσο κόστος. Συνεπώς, αν μεταβληθούν οι ονομαστικοί μισθοί, θα περίμενε κανείς από την κλασική σχολή να υποστηρίζει ότι οι τιμές θα μεταβάλλονταν κατά την ίδια σχεδόν αναλογία, αφήνοντας τους πραγματικούς μισθούς και το επίπεδο της ανεργίας πρακτικά το ίδιο όπως πριν, ενώ κάθε μικρό κέρδος ή

όφελος των εργαζομένων θα επιβάρυνε ή θα ωφελούσε άλλα στοιχεία του οριακού κόστους που έχουν μείνει αμετάβλητα.⁷ Φαίνεται, ωστόσο, ότι παρέκκλινε από αυτήν τη γραμμή σκέψης – παρέκκλιση που οφείλεται εν μέρει στη βεβαιότητά της ότι οι εργαζόμενοι είναι σε θέση να προσδιορίζουν το δικό τους πραγματικό μισθό και εν μέρει, ίσως, στην απορρόφησή της από την ιδέα ότι οι τιμές εξαρτώνται από την ποσότητα του χρήματος. Η πίστη στην πρόταση ότι οι εργαζόμενοι είναι πάντα σε θέση να καθορίζουν το δικό τους πραγματικό μισθό, από τη στιγμή που υιοθετήθηκε, διατηρήθηκε, επειδή μπερδεύτηκε με την πρόταση ότι οι εργαζόμενοι είναι πάντα σε θέση να προσδιορίζουν τον πραγματικό μισθό που θα αντιστοιχεί σε πλήρη απασχόληση, δηλαδή τη μέγιστη ποσότητα της απασχόλησης που είναι συμβατή με δεδομένο πραγματικό μισθό.

Ανακεφαλαιώνοντας: προβάλλονται δύο αντιρρήσεις στο δεύτερο αξίωμα της κλασικής θεωρίας. Η πρώτη σχετίζεται με την πραγματική συμπεριφορά του εργατικού δυναμικού. Μια πτώση στους πραγματικούς μισθούς, που οφείλεται σε άνοδο των τιμών, ενώ οι ονομαστικοί μισθοί μένουν αμετάβλητοι, δεν προκαλεί, κατά κανόνα, μείωση του προσφερόμενου εργατικού δυναμικού που είναι διαθέσιμο στο τρέχον επίπεδο μισθών κάτω από τον όγκο που απασχολούνταν πριν από την άνοδο των τιμών. Το να υποθέσουμε το αντίθετο, σημαίνει να υποθέσουμε ότι όλοι εκείνοι που τώρα είναι άνεργοι, μολονότι επιθυμούν να εργαστούν στον ισχύοντα μισθό, θα πάψουν να προσφέρουν την εργασία τους ακόμη και έπειτα από μια μικρή άνοδο του κόστους διαβίωσης. Εντούτοις, η περιέργη αυτή υπόθεση διαπερνά το σύγγραμμα *Theory of Unemployment* (Θεωρία της Ανεργίας)⁸ του καθηγητή Ρίγου και είναι αυτή την οποία όλα τα μέλη της ορθόδοξης σχολής αποδέχονται σιωπηρά.

Όμως η άλλη, πιο βασική αντίρρηση, που θα αναπτύξουμε στα επόμενα κεφάλαια, προέρχεται από την αμφισβήτηση της υπόθεσης ότι το γενικό επίπεδο των πραγματικών μισθών προσδιορίζεται άμεσα από το χαρακτήρα της διαπραγμάτευσης των μισθών. Η κλασική σχολή, υποθέτοντας ότι η διαπραγμάτευση των μισθών προσδιορίζει τον πραγματικό μισθό, έχει ολισθήσει σε μια ασυγχώρητη υπόθεση. Δεν μπορεί να υπάρχει μέθοδος για τους εργαζομένους ως σύνολο με την οποία να μπορούν

---

7. Το επιχείρημα αυτό, κατά τη γνώμη μου, περιέχει πράγματι μεγάλη δόση αλήθειας, αν και τα πλήρη αποτελέσματα μιας μεταβολής στους ονομαστικούς μισθούς είναι πιο πολύπλοκα, όπως θα δείξουμε στο Κεφάλαιο 19.

8. Βλ. Κεφ. 19, στο Παράρτημα.

να προσαρμόζουν το εμπορευματικό ισοδύναμο (σε αγαθά που αγοράζουν οι μισθοσυντήρητοι) του γενικού επιπέδου των ονομαστικών μισθών με την οριακή δυσαρέσκεια του τρέχοντος όγκου της απασχόλησης. Δεν υπάρχει τρόπος με τον οποίον οι εργαζόμενοι ως σύνολο να μπορούν να κατεβάσουν τον *πραγματικό* τους μισθό σε ένα δεδομένο μέγεθος, προβαίνοντας σε αναθεώρηση της διαπραγμάτευσης των *ονομαστικών* μισθών με τους επιχειρηματίες. Αυτό ακριβώς θα υποστηρίξουμε. Θα επιχειρήσουμε να δείξουμε ότι, πρωτίστως, ορισμένες άλλες δυνάμεις είναι εκείνες που καθορίζουν το γενικό επίπεδο των πραγματικών μισθών. Η προσπάθεια να φωτίσουμε το συγκεκριμένο πρόβλημα θα αποτελέσει ένα από τα κύρια θέματά μας. Θα υποστηρίξουμε ότι, από την άποψη αυτήν, έχει υπάρξει μια θεμελιώδης παρανόηση ως προς τον πραγματικό τρόπο λειτουργίας της οικονομίας στην οποία ζούμε.

III

Αν και η πάλη για τους ονομαστικούς μισθούς μεταξύ ατόμων και ομάδων πιστεύεται, συχνά, ότι καθορίζει το γενικό επίπεδο των πραγματικών μισθών, στην πραγματικότητα άλλο αντικείμενο αφορά. Εφόσον υπάρχει ατελής κινητικότητα εργασίας και οι μισθοί δεν τείνουν ακριβώς σε μια εξίσωση του καθαρού πλεονεκτήματος στις διάφορες απασχολήσεις, κάθε άτομο (ή ομάδα ατόμων), που συναινεί σε μείωση του ονομαστικού του μισθού σε σύγκριση με τους ονομαστικούς μισθούς άλλων, θα υποστεί *σχετική* μείωση του πραγματικού του μισθού, πράγμα που συνιστά επαρκή δικαιολογία για αντίσταση. Από την άλλη πλευρά, δεν θα ήταν πρακτικό να αντιστέκεται κανείς σε κάθε μείωση των πραγματικών μισθών, λόγω μεταβολής στην αγοραστική δύναμη του χρήματος που επηρεάζει εξίσου όλους τους εργαζομένους· και, πράγματι, δεν παρατηρείται, κατά κανόνα, αντίσταση σε μειώσεις των πραγματικών μισθών αυτού του είδους, εκτός αν υπερβούν κάποιο όριο. Επιπλέον, αντίσταση σε μειώσεις ονομαστικών μισθών που εφαρμόζονται σε ορισμένους κλάδους δεν προκαλεί τα ίδια ανυπέβλητα εμπόδια σε αύξηση της συνολικής απασχόλησης με εκείνα που θα προέκυπταν από παρόμοια αντίσταση σε κάθε μείωση των πραγματικών μισθών.

Με άλλα λόγια, η πάλη για τους ονομαστικούς μισθούς επηρεάζει κυρίως τη *διανομή* του συνολικού πραγματικού μισθού μεταξύ των διαφορετικών ομάδων εργαζομένων και όχι τη μέση ποσότητα ανά μονάδα απασχόλησης, η οποία εξαρτάται, όπως θα δούμε, από διαφορετικό σύνολο

λο δυνάμεων. Το αποτέλεσμα της συνεργασίας εκ μέρους μιας ομάδας εργαζομένων είναι η προστασία του *σχετικού* πραγματικού μισθού. Το γενικό επίπεδο των πραγματικών μισθών εξαρτάται από τις άλλες δυνάμεις του οικονομικού συστήματος.

Έτσι, είναι ευτύχημα που οι εργαζόμενοι, αν και ασυνείδητα, είναι ενστικτωδώς πιο λογικοί οικονομολόγοι από εκείνους της κλασικής σχολής, εφόσον αντιδρούν σε μειώσεις των ονομαστικών μισθών, οι οποίες σπάνια ή ουδέποτε είναι καθολικές, έστω και όταν το υφιστάμενο πραγματικό ισοδύναμο των μισθών αυτών υπερβαίνει την οριακή δυσαρέσκεια της υφιστάμενης απασχόλησης. Απεναντίας, δεν αντιδρούν σε μειώσεις των πραγματικών μισθών οι οποίες συνδέονται με αυξήσεις στη συνολική απασχόληση και αφήνουν αμετάβλητους τους σχετικούς ονομαστικούς μισθούς, εκτός αν οι μειώσεις είναι τόσο μεγάλες ώστε να απειλούν με πτώση των πραγματικών μισθών κάτω από την οριακή δυσαρέσκεια του υφιστάμενου όγκου απασχόλησης. Κάθε εργατικό συνδικάτο θα προβάλλει κάποια αντίσταση σε μια μείωση των ονομαστικών μισθών, όσο μικρή και αν είναι αυτή. Όμως, αφού κανένα εργατικό συνδικάτο δεν διανοείται ότι θα μπορούσε να απεργεί κάθε φορά που ανεβαίνει το κόστος διαβίωσης, δεν προβάλλει σε κάθε αύξηση της συνολικής απασχόλησης τα εμπόδια που του αποδίδει η κλασική σχολή.

IV

Τώρα πρέπει να ορίσουμε την τρίτη κατηγορία ανεργίας, δηλαδή την «ακούσια» ανεργία υπό στενή έννοια – δυνατότητα την οποία δεν αποδέχεται η κλασική θεωρία.

Ως «ακούσια» ανεργία, σαφώς, δεν εννοούμε την απλή ύπαρξη μιας ανεξάντλητης εργασιακής ικανότητας. Το οκτώωρο δεν συνιστά ανεργία, επειδή απλώς δεν εξαντλεί την ικανότητα του ανθρώπου να εργάζεται δέκα ώρες. Ούτε θα έπρεπε να θεωρούμε «ακούσια» ανεργία την άρνηση μιας ομάδας εργατών να εργαστούν, επειδή δεν δέχονται να προσφέρουν την εργασία τους κάτω από το επίπεδο μιας ορισμένης πραγματικής αμοιβής. Περαιτέρω, θα μας διευκολύνει να αποκλείσουμε από τον ορισμό μας της «ακούσιας» ανεργίας την ανεργία «τριβής». Συνεπώς, ο ορισμός μου είναι ο ακόλουθος: *Οι άνθρωποι θεωρούνται ακούσια άνεργοι αν, σε περίπτωση μιας μικρής αύξησης της τιμής των αγαθών που είναι απαραίτητα για τη συντήρησή τους σε σχέση προς τον ονομαστικό μισθό, τόσο η συνολική προσφορά εργατικού δυναμικού που*

θα ήθελε να εργαστεί με τον ισχύοντα ονομαστικό μισθό όσο και η συνολική ζήτηση εργασίας, στο μισθό αυτό, θα ήταν μεγαλύτερες από τον υφιστάμενο όγκο απασχόλησης. Ένας εναλλακτικός ορισμός, ο οποίος εντούτοις καταλήγει στο ίδιο αποτέλεσμα, θα δοθεί στο επόμενο κεφάλαιο (σελ. 62).

Από τον ορισμό αυτόν έπεται ότι ισότητα του πραγματικού μισθού με την οριακή δυσαρέσκεια της απασχόλησης, την οποία προϋπέθεσε το δεύτερο αξίωμα, αν ερμηνευτεί ρεαλιστικά, αντιστοιχεί στην απουσία «ακούσιας» ανεργίας. Θα περιγράψουμε την κατάσταση αυτήν ως «πλήρη» απασχόληση, αφού τόσο η ανεργία «τριβής» όσο και η «εκούσια» ανεργία είναι δυνατόν να συνυπάρχουν με την «πλήρη» απασχόληση, όπως την ορίσαμε. Αυτό, όπως θα δούμε, ταιριάζει με άλλα χαρακτηριστικά της κλασικής θεωρίας, η οποία μπορεί κάλλιστα να χαρακτηριστεί θεωρία της διανομής σε συνθήκες πλήρους απασχόλησης. Στο βαθμό που τα κλασικά αξιώματα ισχύουν, ανεργία, η οποία με την προαναφερθείσα έννοια είναι ακούσια, δεν μπορεί να εμφανιστεί. Η παρουσιαζόμενη ανεργία πρέπει, ως εκ τούτου, να είναι το αποτέλεσμα είτε προσωρινής απώλειας της εργασίας για συγκυριακούς λόγους ή διακεκομμένης ζήτησης ιδιαίτερα εξειδικευμένων πόρων ή, τέλος, της επίδρασης που ασκεί ο αποκλεισμός, από την πλευρά των εργατικών σωματείων, ατόμων που δεν ανήκουν σε εργατικά σωματεία από την απασχόληση. Έτσι, συγγραφείς που ακολουθούν την κλασική παράδοση, παραβλέποντας την ειδική υπόθεσή της θεωρίας τους, έχουν αναπόφευκτα καταλήξει στο συμπέρασμα, το οποίο είναι απόλυτα λογικό βάσει της υπόθεσής τους, ότι η παρουσιαζόμενη ανεργία (εκτός από τις παραδεκτές εξαιρέσεις) πρέπει σε τελική ανάλυση να οφείλεται σε άρνηση από την πλευρά των άνεργων συντελεστών να αποδεχτούν μια αμοιβή που να αντιστοιχεί στην οριακή παραγωγικότητά τους. Ένας κλασικός οικονομολόγος μπορεί να συμπαθεί τους εργαζομένους που αρνούνται να αποδεχτούν περικοπή των ονομαστικών μισθών τους και να ομολογεί ότι ίσως δεν είναι συνετό να υποχρεωθούν οι εργαζόμενοι να αποδεχτούν περιστάσεις που είναι προσωρινές. Παρά τούτα, η επιστημονική του ακεραιότητα τον υποχρεώνει να δηλώνει ότι η άρνηση αυτή, πάντως, είναι εκείνη που προκαλεί το πρόβλημα.

Προφανώς, λοιπόν, αν η κλασική θεωρία μπορεί να εφαρμοστεί μόνο στην περίπτωση της πλήρους απασχόλησης, είναι σφάλμα να την εφαρμόζουμε στα προβλήματα της ακούσιας ανεργίας – αν βεβαίως υπάρχει κάτι τέτοιο (και ποιος θα το αρνηθεί άραγε;). Οι κλασικοί θεωρητικοί μοιάζουν με τους ευκλείδειους γεωμέτρους σε ένα μη ευκλείδειο κόσμο,

οι οποίοι, ανακαλύπτοντας ότι ευθείες, παράλληλες γραμμές συχνά συναντιούνται, επιπλήττουν τις γραμμές που δεν διατηρούνται ευθείες – ωσάν το μοναδικό φάρμακο για τις ατυχείς συγκρούσεις που συμβαίνουν. Στην πραγματικότητα, βέβαια, δεν υπάρχει φάρμακο άλλο από την απόρριψη του αξιώματος των παραλλήλων και την επεξεργασία μιας μη ευκλείδειας γεωμετρίας. Κάτι παρόμοιο απαιτείται, σήμερα, στην οικονομική. Χρειάζεται να απορρίψουμε το δεύτερο θεώρημα της κλασικής θεωρίας και να επεξεργαστούμε τη συμπεριφορά ενός συστήματος όπου θα είναι δυνατή η ύπαρξη ακούσιας ανεργίας, υπό τη στενή της έννοια.

V

Δίνοντας έμφαση στη διαφοροποίησή μας από το κλασικό σύστημα δεν πρέπει να παραβλέψουμε ένα σημαντικό σημείο συμφωνίας. Θα διατηρήσουμε δηλαδή το πρώτο αξίωμα, όπως προηγουμένως, υπό τους ίδιους περιορισμούς, όπως στην κλασική θεωρία. Θα πρέπει, όμως, να σταματήσουμε εδώ για λίγο και να δούμε τι σημαίνει αυτό.

Σημαίνει ότι, με δεδομένη οργάνωση, εξοπλισμό και τεχνική, οι πραγματικοί μισθοί και ο όγκος του προϊόντος (επομένως και της απασχόλησης) συσχετίζονται μοναδικά, ώστε, γενικά, μια αύξηση της απασχόλησης να είναι δυνατόν να προκύψει μόνο ως αποτέλεσμα της πώσης του επιπέδου των πραγματικών μισθών. Δεν αμφισβητώ, επομένως, το ζωτικό αυτό γεγονός, το οποίο οι κλασικοί οικονομολόγοι έχουν (ορθώς) θεωρήσει ως αδιαμφισβήτητο. Σε δεδομένη κατάσταση οργάνωσης, εξοπλισμού και τεχνικής, ο πραγματικός μισθός μιας μονάδας εργασίας συσχετίζεται μοναδικά (και αντίστροφα) με τον όγκο της απασχόλησης. Έτσι, αν αυξηθεί η απασχόληση, τότε, βραχυπρόθεσμα, η αμοιβή ανά μονάδα εργασίας σε όρους αγαθών για τους μισθοσυντήρητους πρέπει, γενικά, να μειωθεί και τα κέρδη να αυξηθούν.⁹ Αυτή εί-

9. Το επιχείρημα αυτό αναπτύσσεται ως εξής: Απασχολούνται n άνδρες. Ο τελευταίος από αυτούς, ο άνδρας n , προσθέτει στη συγκομιδή ένα μπούσελ την ημέρα και η αγοραστική δύναμη των μισθών είναι ένα μπούσελ την ημέρα. Ωστόσο, ο $n + 1$ άνδρας θα πρόσθετε μόνο 0,9 μπούσελ την ημέρα και επομένως η απασχόληση δεν μπορεί να αυξηθεί σε $n + 1$ άνδρες, εκτός αν η τιμή του σίτου αυξηθεί σε σχέση με τους μισθούς έως ότου τα ημερομίσθια να αποκτήσουν αγοραστική δύναμη 0,9 μπούσελ. Τότε οι συνολικοί μισθοί θα ανέρχονταν στα $\frac{9}{10}(n + 1)$ μπούσελ σε σύγκριση με τα n μπούσελ προηγουμένως. Η απασχόληση, λοιπόν, ενός πρόσθετου ατόμου, αν συμβεί, συνεπάγεται υποχρεωτικά μεταφορά εισοδήματος από εκείνους οι οποίοι προηγουμένως εργάζονταν στους επιχειρηματίες.

ναι προφανώς η άλλη όψη της γνωστής πρότασης, ότι κανονικά η βιομηχανία εργάζεται με φθίνουσες αποδόσεις στη βραχυχρόνια περίοδο, όπου το πραγματικό κεφάλαιο θεωρείται σταθερό. Έτσι, το οριακό προϊόν στους κλάδους παραγωγής αγαθών για τους μισθοσυντήρητους (που καθορίζουν τους πραγματικούς μισθούς) υποχρεωτικά ελαττώνεται καθώς αυξάνεται η απασχόληση. Στο βαθμό, λοιπόν, που ισχύει η πρόταση αυτή, κάθε μέσο αύξησης της απασχόλησης πρέπει ταυτόχρονα να οδηγεί σε μείωση του οριακού προϊόντος και, επομένως, σε πτώση του επιπέδου των μισθών, όπως μετρούνται σε μονάδες του προϊόντος αυτού.

Όταν όμως έχουμε απορρίψει το δεύτερο αξίωμα, μια πτώση στην απασχόληση, αν και υποχρεωτικά συνδέεται με την *αποδοχή* από τους εργαζομένους μισθού που είναι ίσος σε αξία με μια μεγαλύτερη ποσότητα αγαθών για μισθοσυντήρητους, δεν οφείλεται υποχρεωτικά στη *ζήτηση* μεγαλύτερης ποσότητας αγαθών από την πλευρά των εργαζομένων. Η βούληση των εργαζομένων να αποδεχτούν χαμηλότερους ονομαστικούς μισθούς δεν είναι, κατ' ανάγκη, το φάρμακο της ανεργίας. Εντούτοις, η θεωρία των μισθών σε σχέση με την απασχόληση, προς την οποία κατευθυνόμαστε εδώ, δεν μπορεί να αποσαφηνιστεί πλήρως προτού φτάσουμε στο Κεφάλαιο 19 και στο Παράρτημά του.

VI

Από την εποχή του Say και του Ricardo, οι κλασικοί οικονομολόγοι δίδασκαν ότι η προσφορά δημιουργεί τη δική της ζήτηση – εννοώντας, με κάποια σημαντική αλλά όχι σαφώς ορισμένη έννοια, ότι το σύνολο του κόστους παραγωγής πρέπει απαραίτητα να δαπανηθεί, άμεσα ή έμμεσα, στην αγορά του προϊόντος.

Στο βιβλίο *Principles of Political Economy* (Αρχές της Πολιτικής Οικονομίας) του J. S. Mill η θεωρία διατυπώνεται ρητά:

Τα μέσα πληρωμής των εμπορευμάτων είναι απλώς τα εμπορεύματα. Τα μέσα που διαθέτει κάθε άτομο για την πληρωμή της παραγωγής άλλων ανθρώπων είναι εκείνα που κατέχει ο ίδιος. Όλοι οι πωλητές είναι αναπόφευκτα, αλλά και σύμφωνα με την ίδια την έννοια της λέξης, αγοραστές. Αν ξαφνικά μπορούσαμε να διπλασιάσουμε τις παραγωγικές δυνάμεις της χώρας, θα έπρεπε να διπλασιάσουμε την προσφορά των εμπορευμάτων σε κάθε αγορά, αλλά, με την ίδια πράξη, θα έπρεπε να διπλασιάσουμε την αγοραστική δύναμη. Καθένας θα διπλασίαζε τη

ζήτηση καθώς και την προσφορά· καθένας θα ήταν ικανός να αγοράσει διπλάσια, επειδή θα είχε να προσφέρει διπλάσια ως αντάλλαγμα.¹⁰

Ένα πόρισμα της θεωρίας αυτής είναι το ακόλουθο: έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι κάθε ατομική πράξη αποχής από την κατανάλωση υποχρεωτικά έχει ως αποτέλεσμα ή ισοδυναμεί με το να στρέφονται το εργατικό δυναμικό και τα εμπορεύματα που αποδεσμεύονται με τον τρόπο αυτόν από την προσφορά καταναλωτικών αγαθών σε επένδυση στην παραγωγή κεφαλαίου. Το ακόλουθο απόσπασμα από το *Pure Theory of Domestic Values* (Καθαρή Θεωρία των Εγχώριων Τιμών)¹¹ του Marshall αποσαφηνίζει την παραδοσιακή προσέγγιση:

Το σύνολο του εισοδήματος ενός ανθρώπου δαπανάται στην αγορά υπηρεσιών και εμπορευμάτων. Πραγματικά, λέγεται συνήθως ότι ένας άνθρωπος δαπανά κάποιο μέρος του εισοδήματός του και αποταμιεύει κάποιο άλλο. Είναι, όμως, γνωστό οικονομικό αξίωμα ότι ένας άνθρωπος αγοράζει τόση εργασία και εμπορεύματα με εκείνο το τμήμα του εισοδήματός του το οποίο αποταμιεύει όση και με εκείνο που λέγεται ότι δαπανά. Λέγεται ότι δαπανά, όταν επιδιώκει να αποκτήσει παρούσα ικανοποίηση από τις υπηρεσίες και τα εμπορεύματα που αγοράζει. Λέγεται ότι αποταμιεύει, όταν διοχετεύει την εργασία και τα εμπορεύματα που αγοράζει στην παραγωγή πλούτου από τον οποίον προσδοκά να αποκομίσει τα μέσα μελλοντικής ικανοποίησης.

Είναι αλήθεια ότι δεν θα ήταν εύκολο να παραθέσω ανάλογα αποσπάσματα από το μεταγενέστερο έργο¹² του Marshall ή από τον Edgeworth ή τον καθηγητή Ρίγου. Η θεωρία σήμερα δεν διατυπώνεται ποτέ με τόσο ωμό τρόπο. Πάντως, ακόμη και σήμερα, αποτελεί σιωπηρή υπόθεση ολόκληρης της κλασικής θεωρίας, η οποία χωρίς αυτή θα κατέρρεε. Σύγχρονοι οικονομολόγοι, που ίσως δίσταζαν να συμφωνήσουν με τον Mill, δεν διστάζουν να αποδεχτούν συμπεράσματα που απαιτούν ως προϋπόθεση τη θεωρία του Mill. Η πεποιθήση η οποία, παραδείγματος

10. *Principles of Political Economy*, Βιβλίο III, κεφ. XIV, παρ. 2.

11. Βλ., σελ. 34.

12. Ο J. A. Hobson, αφού αναφέρει στο *Physiology of Industry* (σελ. 102) το απόσπασμα αυτό από τον Mill, επισημαίνει ότι ο Marshall το σχολίασε ως ακολούθως στο *Economics of Industry*, σελ. 154. «Αλλά αν και οι άνθρωποι έχουν τη δύναμη να αγοράζουν, μπορεί να επιλέξουν να μην τη χρησιμοποιήσουν». «Αλλά», συνεχίζει ο Hobson, «δεν κατορθώνει να συλλάβει την κρίσιμη σημασία του γεγονότος αυτού και εμφανίζεται να περιορίζει τη δράση του σε περιόδους “κρίσεων”». Πρόκειται, πιστεύω, για δίκαιο σχόλιο εν όψει του μεταγενέστερου έργου του Marshall.

χάριν, διαπερνά σχεδόν ολόκληρο το έργο του καθηγητή Pigou, ότι το χρήμα δεν δημιουργεί πραγματικά καμιά διαφορά, εκτός του ότι προκαλεί τριβές, και ότι η θεωρία της παραγωγής και της απασχόλησης μπορεί να διατυπωθεί (όπως στην περίπτωση του Mill) στη βάση των «πραγματικών» ανταλλαγών –ενώ εισάγει το χρήμα, με τρόπο τυπικό και αδιάφορο, σε μεταγενέστερο κεφάλαιο– αποτελεί τη σύγχρονη εκδοχή της κλασικής παράδοσης. Η σύγχρονη σκέψη είναι ακόμη βαθιά ριζωμένη στην ιδέα ότι αν οι άνθρωποι δεν ξοδεύουν τα χρήματά τους με τον έναν τρόπο θα τα ξοδέψουν με τον άλλον.¹³ Οι μεταπολεμικοί οικονομολόγοι, πράγματι, σπάνια κατορθώνουν να διατηρήσουν την άποψη αυτή με συνέπεια. Η σκέψη τους σήμερα διαπνέεται υπερβολικά από την αντίθετη τάση και από εμπειρικά γεγονότα ολοφάνερα συνεπή με την προγενέστερη άποψη.¹⁴ Παρά ταύτα, δεν έχουν ακολουθήσει τη λογική αυτήν ως τις έσχατες συνέπειές της και δεν έχουν αναθεωρήσει τη θεμελιώδη θεωρία τους.

Κατ' αρχάς, τα συμπεράσματα αυτά μπορεί να έχουν εφαρμοστεί στο είδος της οικονομίας στην οποία πραγματικά ζούμε κατά μια εσφαλμένη αναλογία προς κάποιο είδος μη ανταλλακτικής οικονομίας τύπου Ροβινσώνα Κρούσου, στην οποία το εισόδημα που καταναλώνουν τα άτομα ή διακρατούν ως αποτέλεσμα της παραγωγικής τους δραστηριότητας είναι, πραγματικά και αποκλειστικά, το προϊόν σε είδος της δραστηριότητας αυτής. Ξέχωρα όμως από αυτό, το συμπέρασμα ότι *το κόστος* του προϊόντος καλύπτεται πάντοτε, στην ολότητά του, από τα έσοδα των πωλήσεων που προκύπτουν από τη ζήτηση, φαίνεται πολύ λογικό, επειδή απλώς είναι δύσκολο να το διακρίνουμε από κάποιαν άλλη, παρόμοια πρόταση, η οποία είναι αδιαμφισβήτητη, δηλαδή ότι η αξία του εισοδήματος που παράγεται αθροιστικά από όλα τα μέλη μιας κοινωνίας που

13. Βλ. Alfred και Mary Marshall, *Economics of Industry*, σελ. 17: «Δεν συμφέρει στο εμπόριο να κατασκευάζονται ενδύματα από υλικά που φθείρονται γρήγορα. Αν οι άνθρωποι δεν ξόδευαν τα εισοδήματά τους στην αγορά νέων ενδυμάτων, θα τα ξόδευαν με κάποιον άλλον τρόπο για να δώσουν απασχόληση στην εργασία». Ο αναγνώστης θα προσέξει ότι πάλι παραθέτω απόσπασμα από τον πρώιμο Marshall. Ο Marshall των *Principles* είχε καταλήξει να έχει αρκετές αμφιβολίες ώστε να είναι πολύ προσεκτικός και ασαφής. Οι παλιές, όμως, ιδέες ουδέποτε αποκηρύχθηκαν ούτε και αποβλήθηκαν από τις βασικές υποθέσεις της σκέψης του.

14. Είναι χαρακτηριστικό του καθηγητή Robbins ότι αυτός, σχεδόν μόνος, συνεχίζει να διατηρεί ένα συνεπές σχήμα σκέψης, ενώ οι πρακτικές του προτάσεις ανήκουν στο ίδιο σύστημα με τη θεωρία του.

συμμετέχουν σε μια παραγωγική δραστηριότητα είναι, κατ' ανάγκη, ακριβώς ίση με την αξία της παραγωγής.

Παρομοίως, είναι φυσικό να υποθέσουμε ότι η πράξη ενός ανθρώπου, που τον πλουτίζει χωρίς να αφαιρεί, φαινομενικά, τίποτε από οποιονδήποτε άλλον, πρέπει να πλουτίζει την κοινωνία ως σύνολο, με αποτέλεσμα (όπως στο απόσπασμα που μόλις παραθέσαμε από τον Marshall) μια πράξη ατομικής αποταμίευσης να οδηγεί, αναπόφευκτα, σε παράλληλη πράξη επένδυσης. Ας το επαναλάβουμε ακόμη μια φορά πως είναι αδιαμφισβήτητο ότι το άθροισμα των καθαρών αυξήσεων του πλούτου των ατόμων πρέπει να είναι ακριβώς ίσο με τη συνολική καθαρή αύξηση του πλούτου της κοινωνίας.

Παρ' όλα αυτά, εκείνοι που σκέφτονται με τον τρόπο αυτόν πλανώνται από μια οφθαλμαπάτη η οποία κάνει δύο διαφορετικές, ουσιαστικά, δραστηριότητες να φαίνονται όμοιες. Εσφαλμένα υποθέτουν ότι υφίσταται ένας δεσμός που ενώνει τις αποφάσεις αποχής από την παρούσα κατανάλωση με τις αποφάσεις που προσφέρουν μελλοντική κατανάλωση, ενώ τα κίνητρα που προσδιορίζουν την τελευταία δεν διασυνδέονται με απλό τρόπο με τα κίνητρα που καθορίζουν την πρώτη.

Αυτό λοιπόν που πρέπει να θεωρηθεί το «αξίωμα των παραλλήλων» της κλασικής θεωρίας είναι η υπόθεση της ισότητας μεταξύ της τιμής ζήτησης της παραγωγής συνολικά και της τιμής προσφοράς της. Δεδομένου αυτού, όλα τα υπόλοιπα ακολουθούν – τα κοινωνικά πλεονεκτήματα της ατομικής και εθνικής ολιγάρκειας, η παραδοσιακή στάση έναντι του επιτοκίου, η κλασική θεωρία της ανεργίας, η ποσοτική θεωρία του χρήματος, τα απεριόριστα πλεονεκτήματα του *laissez-faire* σε σχέση με το εξωτερικό εμπόριο και πολλά άλλα που θα πρέπει να τα αμφισβητήσουμε.

VII

Σε διάφορα σημεία του παρόντος κεφαλαίου εξαρτήσαμε την κλασική θεωρία, διαδοχικά, από τις ακόλουθες υποθέσεις:

- (1) ότι ο πραγματικός μισθός ισούται προς την οριακή δυσαρέσκεια της υφιστάμενης απασχόλησης,
- (2) ότι δεν υπάρχει ακούσια ανεργία με τη στενή έννοια, και
- (3) ότι η προσφορά δημιουργεί τη δική της ζήτηση, με την έννοια ότι η τιμή της συνολικής ζήτησης ισούται προς την τιμή της συνολικής προσφοράς σε όλα τα επίπεδα παραγωγής και απασχόλησης.

Ωστόσο, και οι τρεις αυτές υποθέσεις καταλήγουν στο ίδιο πράγμα, με την έννοια ότι όλες ισχύουν ή καταρρέουν μαζί, επειδή κάθε μία από αυτές συνδέεται λογικά με τις άλλες δύο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΕΝΕΡΓΟΥ ΖΗΤΗΣΗΣ

I

Χρειαζόμαστε, για να ξεκινήσουμε, μερικούς όρους, τους οποίους θα ορίσουμε με σαφήνεια αργότερα. Σε δεδομένη κατάσταση τεχνικής, πόρων και κόστους, η χρησιμοποίηση δεδομένου όγκου εργασίας από έναν επιχειρηματία τον υποχρεώνει να αναλάβει δύο είδη δαπανών: πρώτον, τα ποσά που πληρώνει στους συντελεστές της παραγωγής (όχι όμως σε άλλους επιχειρηματίες) για τις τρέχουσες υπηρεσίες τους, που θα αποκαλούμε *κόστος συντελεστών* για τη δεδομένη απασχόληση, και δεύτερον, τα ποσά που καταβάλλει σε άλλους επιχειρηματίες για τις αγορές που κάνει από αυτούς μαζί με τη θυσία στην οποία υποβάλλεται απασχολώντας τον εξοπλισμό του αντί να τον αφήνει αχρησιμοποίητο, που θα αποκαλούμε *κόστος χρήστη* της συγκεκριμένης απασχόλησης¹. Το πλεόνασμα της αξίας του προϊόντος που προκύπτει πάνω από το άθροισμα του κόστους συντελεστών και του κόστους χρήστη είναι το κέρδος ή, όπως θα το αποκαλούμε, το *εισόδημα* του επιχειρηματία. Το κόστος συντελεστών είναι, φυσικά, το ίδιο πράγμα, θεωρούμενο από την οπτική γωνία του επιχειρηματία, με εκείνο που οι συντελεστές της παραγωγής θεωρούν εισόδημά τους. Έτσι, το κόστος συντελεστών και το κέρδος του επιχειρηματία συνιστούν, αθροιστικά, αυτό που θα ορίσουμε ως το συνολικό εισόδημα, το οποίο προκύπτει από την απασχόληση που δίδει ο επιχειρηματίας. Το κέρδος, λοιπόν, του επιχειρηματία, όταν ορίζεται με τον τρόπο αυτόν, είναι, όπως θα έπρεπε να είναι, το μέγεθος που ο επιχειρηματίας επιδιώκει να *μεγιστοποιεί* όταν αποφασίζει την ποσότητα της απασχόλησης που θα προσφέρει. Μερικές φορές είναι βολικό, όταν το

---

1. Ακριβή ορισμό του *κόστους χρήστη* δίνουμε στο Κεφάλαιο 6.

εξετάζουμε από τη σκοπιά του επιχειρηματία, να αποκαλούμε το συνολικό εισόδημα (δηλαδή το κόστος των συντελεστών *συν* το κέρδος) που προκύπτει από δεδομένη ποσότητα απασχόλησης *καθαρή πρόσοδο* της απασχόλησης αυτής. Από την άλλη πλευρά, η τιμή της συνολικής προσφοράς² της παραγωγής δεδομένης ποσότητας απασχόλησης είναι η προσδοκία καθαρής προσόδου που θα καθιστά συμφέρουσα για τον επιχειρηματία τη δημιουργία της συγκεκριμένης απασχόλησης.³

Έπεται, λοιπόν, ότι σε δεδομένη κατάσταση τεχνικής, πόρων και κόστους συντελεστών ανά μονάδα απασχόλησης, η ποσότητα της απασχόλησης, τόσο σε κάθε μεμονωμένη επιχείρηση και κλάδο όσο και στο σύνολο, εξαρτάται από την ποσότητα της καθαρής προσόδου που προσδοκούν οι επιχειρηματίες ότι θα αποκομίσουν από την αντίστοιχη παραγωγή.⁴ Οι επιχειρηματίες θα επιδιώξουν να ορίσουν την ποσότητα της α-

2. Δεν πρέπει να συγχέεται (βλ. πιο κάτω) με την τιμή προσφοράς μιας μονάδας προϊόντος, με τη συνήθη έννοια του όρου.

3. Ο αναγνώστης θα παρατηρήσει ότι αφαιρώ το κόστος του χρήστη τόσο από την *καθαρή πρόσοδο* όσο και από την *τιμή της συνολικής προσφοράς* δεδομένου όγκου παραγωγής. Επομένως, και οι δύο αυτοί όροι θα πρέπει να ερμηνεύονται ως *καθαροί*, δηλ. ως ποσά που δεν περιλαμβάνουν το κόστος χρήστη, ενώ τα συνολικά ποσά που καταβάλλονται από τους αγοραστές είναι *ακαθάριστα*, δηλαδή περιλαμβάνουν το κόστος [του] χρήστη. Οι λόγοι που επιβάλλουν κάτι τέτοιο θα εξηγηθούν στο Κεφάλαιο 6. Το ουσιαστικό ζήτημα είναι ότι το σύνολο της καθαρής προσόδου και η τιμή της συνολικής προσφοράς, αφαιρουμένου του κόστους του χρήστη, μπορούν να οριστούν κατά τρόπο μοναδικό και αδιαμφισβήτητο, ενώ, αφού το κόστος του χρήστη εξαρτάται προφανώς από το βαθμό της ολοκλήρωσης του κλάδου και από την έκταση στην οποία ο ένας επιχειρηματίας αγοράζει από τον άλλο, δεν μπορεί να υπάρξει ορισμός των συνολικών ποσών που πληρώνουν οι αγοραστές, *συμπεριλαμβανομένου* του κόστους [του] χρήστη, ανεξάρτητος από τους συντελεστές αυτούς. Παρόμοια δυσκολία αντιμετωπίζεται και στον ορισμό της τιμής προσφοράς με τη συνήθη έννοια για έναν ατομικό παραγωγό. Επίσης, στην περίπτωση της τιμής της συνολικής προσφοράς της *παραγωγής ως συνόλου* ανακύπτουν σοβαρές δυσκολίες διπλής μέτρησης που δεν έχουν πάντα αντιμετωπιστεί. Αν ο όρος πρόκειται να ερμηνευτεί *συμπεριλαμβανομένου* του κόστους [του] χρήστη, τα προβλήματα αυτά μπορούν να ξεπεραστούν με ειδικές υποθέσεις σχετικά με την ενσωμάτωση των επιχειρηματιών σε ομάδες, ανάλογα με το αν παράγουν καταναλωτικά αγαθά ή κεφαλαιουχικά αγαθά, που καθαυτά είναι θολά και περίπλοκα και δεν αντιστοιχούν στα γεγονότα. Εάν, ωστόσο, η τιμή της συνολικής προσφοράς ορίζεται όπως προαναφέρθηκε, αφαιρουμένου δηλαδή του κόστους [του] χρήστη, οι δυσκολίες αυτές δεν ανακύπτουν. Εμείς συμβουλεύουμε, ωστόσο, τον αναγνώστη να περιμένει την πληρέστερη συζήτηση στο Κεφάλαιο 6 και στο Παράρτημά του.

4. Ένας επιχειρηματίας, που πρέπει να πάρει πρακτικές αποφάσεις ως προς την κλίμακα παραγωγής του, δεν διακατέχεται από μια μοναδική αταλάντευτη προσδοκία ως προς το τι θα είναι η καθαρή πρόσοδος από την πώληση δεδομένης παραγωγής, αλ-

πασχόλησης στο επίπεδο εκείνο όπου προσδοκούν ότι θα μεγιστοποιήσουν το πλεόνασμα της καθαρής προσόδου πάνω από το κόστος των συντελεστών.

Ας υποθέσουμε ότι Z είναι η τιμή της συνολικής προσφοράς της παραγωγής από την απασχόληση N ανδρών και ότι η σχέση μεταξύ Z και N απεικονίζεται ως $Z = \varphi(N)$, την οποία αποκαλούμε *συνάρτηση συνολικής προσφοράς*.⁵ Ομοίως, ας υποθέσουμε ότι D είναι η καθαρή πρόσδοδος που προσδοκά να εισπράξει ο επιχειρηματίας από την απασχόληση N ατόμων και ότι η σχέση μεταξύ D και N απεικονίζεται ως $D = f(N)$, την οποία αποκαλούμε *συνάρτηση συνολικής ζήτησης*.

Τώρα, αν για δεδομένη αξία του N οι αναμενόμενες καθαρές πρόσδοδοι είναι μεγαλύτερες από την τιμή της συνολικής προσφοράς, δηλαδή, αν D είναι μεγαλύτερο του Z , ο επιχειρηματίας θα έχει κίνητρο να αυξήσει την απασχόληση πέρα από το N και, αν είναι αναγκαίο, να αυξήσει το κόστος λόγω του ανταγωνισμού για τους συντελεστές της παραγωγής ως την τιμή του N για την οποία το Z εξισώνεται με το D . Έτσι, ο όγκος της απασχόλησης δίδεται από το σημείο της τομής μεταξύ της συνάρτησης συνολικής ζήτησης και της συνάρτησης συνολικής προσφοράς. Στο σημείο αυτό, ακριβώς, θα μεγιστοποιηθεί η προσδοκία κερδών του επιχειρηματία. Η τιμή του D στο σημείο της συνάρτησης της συνολικής ζήτησης, όπου τέμνεται από τη συνάρτηση συνολικής προσφοράς, θα αποκαλείται *ενεργός ζήτηση*. Εφόσον αυτή είναι η ουσία της Γενικής Θεωρίας της Απασχόλησης, που θα είναι το αντικείμενο το οποίο θα αναπτύξουμε εδώ, τα κεφάλαια που ακολουθούν θα αφιερωθούν σε μεγάλο βαθμό στην εξέταση των διαφόρων παραγόντων από τους οποίους εξαρτώνται οι δύο αυτές συναρτήσεις.

Από την άλλη πλευρά, η κλασική θεωρία, η οποία εκφραζόταν κατηγορηματικά στην πρόταση: «η προσφορά δημιουργεί τη δική της ζήτηση» και η οποία εξακολουθεί να διέπει ολόκληρη την ορθόδοξη οικονομική θεωρία, στηρίζεται σε μια ειδική υπόθεση ως προς τη σχέση μεταξύ

λά αντίθετα διακατέχεται από πολλές υποθετικές προσδοκίες με ποικίλους βαθμούς πιθανότητας και οριστικότητας. Με προσδοκία για καθαρή πρόσδοδο εννοώ, επομένως, εκείνη την προσδοκία καθαρής προσόδου που, αν υπήρχε με βεβαιότητα, θα οδηγούσε στην ίδια συμπεριφορά όπως κάνει το σύμπλεγμα ασαφών και περισσότερο ποικιλόμορφων δυνατοτήτων που συνθέτει πραγματικά τις προσδοκίες του όταν λαμβάνει μια απόφαση.

5. Στο κεφάλαιο 20 μια συνάρτηση που σχετίζεται στενά με την ανωτέρω θα ονομαστεί συνάρτηση απασχόλησης.

των δύο αυτών συναρτήσεων. Η φράση «η προσφορά δημιουργεί τη δική της ζήτηση» πρέπει να σημαίνει ότι $f(N)$ και $\varphi(N)$ είναι ίσες για κάθε τιμή του N , δηλαδή, για κάθε επίπεδο παραγωγής και απασχόλησης, και πως όταν υπάρχει μια αύξηση του Z ($= \varphi(N)$) που να αντιστοιχεί σε μια αύξηση του N , τότε το D ($= f(N)$) αυξάνεται υποχρεωτικά με το ίδιο ποσό όπως το Z . Η κλασική θεωρία, με άλλα λόγια, υποθέτει ότι η τιμή της συνολικής ζήτησης (ή οι πρόσοδοι) προσαρμόζεται πάντα στην τιμή της συνολικής προσφοράς. Έτσι, όποια και αν είναι η τιμή του N , οι πρόσοδοι D παίρνουν μια τιμή ίση με την τιμή της συνολικής προσφοράς Z , η οποία αντιστοιχεί στο N . Επομένως, η ενεργός ζήτηση, αντί να έχει μια μοναδική τιμή ισορροπίας, είναι ένα άπειρο φάσμα τιμών, που όλες είναι εξίσου παραδεκτές, ενώ ο όγκος της απασχόλησης είναι απροσδιόριστος, εκτός από την περίπτωση στην οποία η οριακή δυσαρέσκεια της εργασίας θέτει ανώτατο όριο.

Αν αυτό ίσχυε, τότε ο ανταγωνισμός μεταξύ των επιχειρηματιών θα οδηγούσε πάντοτε σε επέκταση της απασχόλησης, μέχρι του σημείου όπου η προσφορά της παραγωγής συνολικά παύει να είναι ελαστική, δηλαδή, όπου μια περαιτέρω αύξηση στην αξία της ενεργού ζήτησης δεν θα συνοδεύεται πλέον από οποιαδήποτε αύξηση της παραγωγής. Πρόκειται, ουσιαστικά, για μια κατάσταση που δεν είναι τίποτε άλλο παρά η πλήρης απασχόληση. Στο προηγούμενο κεφάλαιο δώσαμε έναν ορισμό της πλήρους απασχόλησης με βάση τη συμπεριφορά του εργατικού δυναμικού. Ένα εναλλακτικό, αν και ισοδύναμο κριτήριο, είναι εκείνο στο οποίο έχουμε φτάσει τώρα, δηλαδή μια κατάσταση στην οποία η συνολική απασχόληση είναι ανελαστική απέναντι σε μια αύξηση της ενεργού ζήτησης για την παραγωγή της. Έτσι, ο νόμος του Say, σύμφωνα με τον οποίον η τιμή της συνολικής ζήτησης του προϊόντος ως συνόλου είναι ισοδύναμη προς την τιμή της συνολικής προσφοράς, ισοδυναμεί με την πρόταση ότι δεν υπάρχει εμπόδιο στο δρόμο προς την πλήρη απασχόληση. Αν, ωστόσο, αυτός δεν είναι ο αληθινός νόμος που συσχετίζει τις συναρτήσεις της συνολικής ζήτησης και της συνολικής προσφοράς, μένει να γραφεί ένα ζωτικά σημαντικό κεφάλαιο οικονομικής θεωρίας, χωρίς το οποίο όλες οι συζητήσεις σχετικά με τον όγκο της συνολικής απασχόλησης είναι μάταιες.

II

Μια σύντομη περίληψη της θεωρίας της απασχόλησης, την οποία θα αναλύσουμε σε επόμενα κεφάλαια, μπορεί, ίσως, να βοηθήσει τον αναγνώστη στο στάδιο αυτό, έστω και αν δεν είναι πλήρως κατανοητή. Οι χρησιμοποιούμενοι όροι θα οριστούν προσεκτικότερα στην ώρα τους. Στην περίληψη αυτή θα υποθέσουμε ότι ο ονομαστικός μισθός και τα άλλα στοιχεία του κόστους των συντελεστών είναι σταθερά ανά μονάδα χρησιμοποιούμενης εργασίας. Ωστόσο, η απλοποίηση αυτή, την οποίαν αργότερα θα εγκαταλείψουμε, εισάγεται μόνο για να διευκολυνθεί η ανάπτυξη του θέματος. Ο ουσιαστικός χαρακτήρας του επιχειρήματος είναι ακριβώς ο ίδιος, ανεξάρτητα από το αν μεταβάλλονται ή όχι οι ονομαστικοί μισθοί κ.λπ.

Το περίγραμμα της θεωρίας μας μπορεί να εκφραστεί ως ακολούθως: Όταν αυξάνει η απασχόληση, αυξάνεται το συνολικό πραγματικό εισόδημα. Η ψυχολογία της κοινωνίας είναι τέτοια ώστε, όταν αυξάνει το συνολικό πραγματικό εισόδημα, να αυξάνει και η συνολική κατανάλωση, αλλά όχι τόσο όσο το εισόδημα. Έτσι, οι εργοδότες θα είχαν ζημιώσει αν το σύνολο της αυξημένης απασχόλησης αφιερωνόταν στην ικανοποίηση της αυξημένης ζήτησης για άμεση κατανάλωση. Οπότε, για να είναι δικαιολογημένη μια οποιαδήποτε ποσότητα απασχόλησης, πρέπει να υφίσταται ένας όγκος τρέχουσας επένδυσης επαρκής για να απορροφήσει το πλεόνασμα της συνολικής παραγωγής πάνω από εκείνο που επιλέγει η κοινωνία να καταναλώσει, όταν η απασχόληση βρίσκεται σε δεδομένο επίπεδο. Αν δεν έχουμε αυτό το μέγεθος επένδυσης, οι εισπράξεις των επιχειρηματιών θα είναι λιγότερες από εκείνες που απαιτούνται για να παρακινηθούν και να προσφέρουν τη δεδομένη ποσότητα απασχόλησης. Έπεται, λοιπόν, πως όταν είναι δεδομένο αυτό που θα ονομάσουμε ροπή της κοινωνίας προς την κατανάλωση, το επίπεδο ισορροπίας της απασχόλησης, δηλαδή το επίπεδο στο οποίο οι εργοδότες ως σύνολο δεν έχουν κίνητρο είτε να επεκτείνουν είτε να περιορίζουν την απασχόληση, θα εξαρτάται από την ποσότητα της τρέχουσας επένδυσης. Η ποσότητα της τρέχουσας απασχόλησης με τη σειρά της θα εξαρτάται από αυτό που θα ονομάσουμε παρότρυνση για επένδυση. Η παρότρυνση για επένδυση, όπως θα διαπιστώσουμε, εξαρτάται από τη σχέση μεταξύ του πίνακα της οριακής αποδοτικότητας του κεφαλαίου και του συμπλέγματος των επιτοκίων των δανείων ποικίλων λήξεων και κινδύνων.

Με δεδομένα, λοιπόν, τη ροπή προς κατανάλωση και το ρυθμό της νέας επένδυσης, θα υφίσταται μόνο ένα επίπεδο απασχόλησης, όπου θα

επιτυγχάνεται ισορροπία, αφού κάθε άλλο επίπεδο θα οδηγεί σε ανισότητα μεταξύ της τιμής της συνολικής προσφοράς της παραγωγής και της τιμής της συνολικής ζήτησης. Το επίπεδο αυτό δεν μπορεί να είναι *υψηλότερο* από την πλήρη απασχόληση, δηλαδή, ο πραγματικός μισθός δεν μπορεί να είναι μικρότερος από την οριακή δυσαρέσκεια της εργασίας. Γενικά, όμως, δεν υπάρχει λόγος να προσδοκούμε ότι θα είναι *ίσος* με την πλήρη απασχόληση. Η ενεργός ζήτηση που συνδέεται με την πλήρη απασχόληση είναι ειδική περίπτωση, η οποία υπάρχει μόνον όταν η ροπή προς κατανάλωση και η παρότρυνση για επένδυση βρίσκονται σε μια ειδική σχέση μεταξύ τους. Η ειδική αυτή σχέση, η οποία αντιστοιχεί στις παραδοχές της κλασικής θεωρίας, είναι, κατά μίαν έννοια, μια άριστη σχέση. Όμως, μπορεί να υπάρξει μόνον όταν, τυχαία ή σχεδιασμένα, η τρέχουσα επένδυση παρέχει μια ποσότητα ζήτησης ακριβώς ίση προς το πλεόνασμα της τιμής της συνολικής προσφοράς της παραγωγής πλήρους απασχόλησης πάνω από το μέγεθος εκείνο που η κοινωνία θα επιλέξει να δαπανήσει σε κατανάλωση όταν απασχολείται πλήρως.

Η θεωρία αυτή μπορεί να συνοψιστεί στις ακόλουθες προτάσεις:

(1) Σε δεδομένη κατάσταση τεχνικής, πόρων και κόστους, το εισόδημα (ονομαστικό και πραγματικό) εξαρτάται από τον όγκο της απασχόλησης N .

(2) Η σχέση ανάμεσα στο εισόδημα της κοινωνίας και σε εκείνο που μπορούμε να αναμένουμε ότι η κοινωνία θα δαπανήσει σε κατανάλωση, την οποία παριστάνουμε με D_1 , θα εξαρτηθεί από τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας, που θα ονομάσουμε *ροπή προς κατανάλωση*. Δηλαδή, η κατανάλωση θα εξαρτάται από το επίπεδο του συνολικού εισοδήματος και, επομένως, από το επίπεδο απασχόλησης N , εκτός αν παρουσιαστεί κάποια μεταβολή στη ροπή προς κατανάλωση.

(3) Η ποσότητα εργασίας N , που αποφασίζουν να απασχολήσουν οι επιχειρηματίες, εξαρτάται από το άθροισμα (D) δύο ποσοτήτων, δηλαδή, της D_1 , της ποσότητας που αναμένεται να δαπανήσει η κοινωνία σε κατανάλωση, και D_2 , της ποσότητας που αναμένεται να αφιερώσει σε νέα επένδυση. Η ποσότητα D είναι αυτό που αποκαλέσαμε προηγουμένως *ενεργό ζήτηση*.

(4) Αφού $D_1 + D_2 = D = \varphi(N)$, όπου φ είναι η συνάρτηση συνολικής προσφοράς, και αφού, όπως έχουμε δει στη (2), D_1 είναι συνάρτηση του N , την οποία μπορούμε να παραστήσουμε ως $\chi(N)$, εξαρτώμενη από τη ροπή προς κατανάλωση, έπεται ότι $\varphi(N) - \chi(N) = D_2$.

(5) Έτσι, ο όγκος της απασχόλησης σε ισορροπία εξαρτάται από (i) τη συνάρτηση συνολικής προσφοράς φ , (ii) τη ροπή προς κατανάλωση, χ

και (iii) τον όγκο της επένδυσης, D_2 . Αυτή είναι η ουσία της Γενικής Θεωρίας της Απασχόλησης.

(6) Για κάθε τιμή του N υπάρχει μια αντίστοιχη οριακή παραγωγικότητα της εργασίας στον κλάδο των αγαθών που αγοράζουν οι μισθοσυνήρητοι και είναι ακριβώς αυτή που προσδιορίζει τον πραγματικό μισθό. Επομένως, η (5) υπόκειται στη συνθήκη ότι το N δεν μπορεί να υπερβαίνει την τιμή που εξισώνει τον πραγματικό μισθό με την οριακή δυσαρρέσκεια της εργασίας. Αυτό σημαίνει ότι δεν είναι όλες οι μεταβολές στο D συμβατές με την προσωρινή μας υπόθεση, ότι οι ονομαστικοί μισθοί είναι σταθεροί. Είναι, λοιπόν, ουσιαστικό σε πλήρη διατύπωση της θεωρίας μας να εγκαταλείψουμε την υπόθεση αυτή.

(7) Στην κλασική θεωρία, σύμφωνα με την οποία $D = \varphi(N)$ για κάθε τιμή του N , ο όγκος της απασχόλησης βρίσκεται σε ουδέτερη ισορροπία για κάθε τιμή του N κάτω από τη μέγιστη τιμή του. Γι' αυτό, μπορούμε να αναμένουμε ότι οι δυνάμεις του ανταγωνισμού μεταξύ των επιχειρηματιών θα την ωθήσουν στη μέγιστη τιμή του. Στην κλασική θεωρία, μόνο στο σημείο αυτό μπορεί να υπάρξει ευσταθής ισορροπία.

(8) Όταν αυξάνει η απασχόληση, το D_1 θα αυξηθεί, αλλά όχι τόσο όσο το D , αφού όταν αυξάνει το εισόδημά μας αυξάνει επίσης και η κατανάλωσή μας, αλλά όχι ανάλογα. Το κλειδί στο πρακτικό μας πρόβλημα βρίσκεται σε αυτόν ακριβώς τον ψυχολογικό νόμο. Από αυτό συνάγεται ότι όσο μεγαλύτερος είναι ο όγκος της απασχόλησης τόσο μεγαλύτερο θα είναι το χάσμα ανάμεσα στην τιμή της συνολικής προσφοράς (Z) της αντίστοιχης παραγωγής και στο άθροισμα (D_1), που οι επιχειρηματίες μπορούν να προσδοκούν να πάρουν πίσω, με τη δαπάνη των καταναλωτών. Έτσι, αν δεν μεταβληθεί η ροπή προς κατανάλωση, η απασχόληση δεν μπορεί να αυξηθεί, εκτός εάν αυξηθεί ταυτόχρονα το D_2 ώστε να καλυφθεί το χάσμα μεταξύ Z και D_1 . Έτσι –αν εξαιρεθούν οι ειδικές υποθέσεις της κλασικής θεωρίας, σύμφωνα με τις οποίες ορισμένες δυνάμεις δρουν με τέτοιον τρόπον ώστε, όταν η απασχόληση αυξάνει, το D_2 να αυξάνει πάντα επαρκώς για να καλύψει το διευρυνόμενο χάσμα μεταξύ Z και D_1 – το οικονομικό σύστημα μπορεί να βρεθεί σε ευσταθή ισορροπία με το N σε ένα επίπεδο κάτω από την πλήρη απασχόληση, δηλαδή, στο επίπεδο που δίδεται από την τομή της συνάρτησης της συνολικής ζήτησης με τη συνάρτηση της συνολικής προσφοράς.

Έτσι, ο όγκος της απασχόλησης δεν προσδιορίζεται από την οριακή δυσαρρέσκεια της εργασίας, μετρούμενης σε όρους πραγματικών μισθών, παρά μόνο στο βαθμό που η προσφορά της διαθέσιμης εργασίας σε δεδομένο πραγματικό μισθό ορίζει ένα μέγιστο επίπεδο στην απασχόλη-

ση. Η ροπή προς κατανάλωση και ο ρυθμός της νέας επένδυσης προσδιορίζουν μεταξύ τους τον όγκο της απασχόλησης, και ο όγκος της απασχόλησης σχετίζεται μοναδικά με δεδομένο επίπεδο πραγματικών μισθών – και όχι αντίστροφα. Αν η ροπή προς κατανάλωση και ο ρυθμός της νέας επένδυσης καταλήγουν σε ανεπαρκή ενεργό ζήτηση, το πραγματικό επίπεδο απασχόλησης θα υπολείπεται της δυνητικά διαθέσιμης προσφοράς εργασίας στον υφιστάμενο πραγματικό μισθό και ο πραγματικός μισθός ισορροπίας θα είναι *μεγαλύτερος* από την οριακή δυσαρέσκεια του επιπέδου απασχόλησης σε ισορροπία.

Η ανάλυση αυτή μας δίδει μια εξήγηση του παράδοξου της φτώχειας εν μέσω αφθονίας. Η απλή ύπαρξη κάποιας ανεπάρκειας της ενεργού ζήτησης μπορεί να οδηγήσει, και συχνά οδηγεί, την αύξηση της απασχόλησης σε στασιμότητα, *προτού* επιτευχθεί το επίπεδο της πλήρους απασχόλησης. Η ανεπάρκεια της ενεργού ζήτησης θα ανακόψει τη διαδικασία της παραγωγής, παρά το γεγονός ότι η αξία του οριακού προϊόντος της εργασίας υπερβαίνει ακόμη την αξία της οριακής δυσαρέσκειας της απασχόλησης.

Επιπλέον, όσο πλουσιότερη είναι η κοινωνία τόσο ευρύτερο θα είναι το χάσμα μεταξύ πραγματικής και δυνητικής παραγωγής και, επομένως, τόσο εμφανέστερα και υπερβολικά θα είναι τα μειονεκτήματα του οικονομικού συστήματος. Μια φτωχή κοινωνία θα έχει την τάση να καταναλώνει ένα κατά πολύ μεγαλύτερο τμήμα της παραγωγής της, ώστε μια πολύ μέτρια επένδυση να είναι επαρκής για να δημιουργηθεί πλήρης απασχόληση, ενώ μια πλούσια κοινωνία θα πρέπει να ανακαλύψει πολύ μεγαλύτερες ευκαιρίες επένδυσης για να είναι οι αποταμιευτικές τάσεις των πλουσιότερων μελών της συμβατές με την απασχόληση των φτωχότερων μελών της. Αν σε μια δυνητικά πλούσια κοινωνία η παρότρυνση για επένδυση είναι αδύναμη, τότε, παρά το δυνητικό της πλούτο, η δράση της αρχής της ενεργού ζήτησης θα την υποχρεώσει να μειώσει το πραγματικό προϊόν της, έως ότου, παρά το δυνητικό της πλούτο, γίνει τόσο φτωχή ώστε το πλεόνασμα πάνω από την κατανάλωσή της να μειωθεί επαρκώς για να αντιστοιχεί στην αδυναμία της παρότρυνσης για επένδυση.

Υπάρχουν όμως και χειρότερα. Σε μια πλούσια κοινωνία όχι μόνο είναι πιο αδύναμη η οριακή ροπή προς κατανάλωση,⁶ αλλά, λόγω του ότι η συσσώρευση του κεφαλαίου είναι ήδη μεγαλύτερη, οι ευκαιρίες για πε-

6. Ο ορισμός της έννοιας δίνεται στο Κεφάλαιο 10.

ραιτέρω επένδυση είναι λιγότερο ελκυστικές, εκτός εάν το επιτόκιο πέσει με επαρκώς ταχύ ρυθμό. Έτσι, ερχόμαστε στη θεωρία του επιτοκίου και στους λόγους για τους οποίους αυτό δεν πέφτει αυτόματα στο κατάλληλο επίπεδο – ζήτημα που θα μας απασχολήσει στο Βιβλίο IV.

Επομένως, η ανάλυση της ροπής για κατανάλωση, ο ορισμός της οριακής αποδοτικότητας του κεφαλαίου και η θεωρία του επιτοκίου είναι τα τρία βασικά κενά στις σημερινές γνώσεις μας, τα οποία είναι αναγκαίο να καλύψουμε. Όταν πραγματοποιηθεί αυτό, θα δούμε ότι η θεωρία των τιμών βρίσκει τη σωστή της θέση ως ζήτημα δευτερεύον για τη γενική θεωρία μας. Θα ανακαλύψουμε, ωστόσο, ότι το χρήμα παίζει ουσιαστικό ρόλο στη θεωρία μας για το επιτόκιο και θα επιχειρήσουμε να εντοπίσουμε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του χρήματος που το διακρίνουν από άλλα πράγματα.

III

Η ιδέα ότι σίγουρα μπορούμε να παραβλέψουμε τη συνάρτηση συνολικής ζήτησης είναι θεμελιώδης στη ρικαρντιανή οικονομική – μια ιδέα πάνω στην οποία στηρίζεται ό,τι έχουμε διδαχτεί επί έναν και πλέον αιώνων. Ο Malthus, πράγματι, αντιτάχθηκε σθεναρά, αλλά μάταια, στη θεωρία του Ricardo, ότι ήταν αδύνατον να είναι ανεπαρκής η ενεργός ζήτηση. Εφόσον ο Malthus δεν μπορούσε να εξηγήσει σαφώς (πέρα από την επίκληση γεγονότων κοινής παρατήρησης) πώς και γιατί η ενεργός ζήτηση μπορούσε να είναι ανεπαρκής ή πλεονάζουσα, απέτυχε να διαμορφώσει μια εναλλακτική θεώρηση· και ο Ricardo κατέκτησε την Αγγλία με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που η Ιερά Εξέταση κατέκτησε την Ισπανία. Η θεωρία του όχι μόνο έγινε αποδεκτή από το Σίτι, τους πολιτικούς και τον ακαδημαϊκό κόσμο, αλλά σταμάτησε και κάθε αμφισβήτηση, οι διαφορετικές απόψεις εξαφανίστηκαν απολύτως και έπαψαν να συζητιούνται. Το μεγάλο αίνιγμα της ενεργού ζήτησης, για το οποίο ο Malthus είχε αγωνιστεί, εξαφανίστηκε από την οικονομική θεωρία. Δεν θα το βρείτε να αναφέρεται έστω μία φορά στα έργα των Marshall, Edgeworth και του καθηγητή Ρίγου, από τα χέρια των οποίων η κλασική θεωρία έχει λάβει τα ωριμότερα στοιχεία της. Επιβίωσε μόνο, κλεφτά, κάτω από την επιφάνεια, στα σκοτεινά σημεία των έργων του Karl Marx, του Silvio Gesell ή του ταγματάρχη Douglas.

Η πληρότητα της ρικαρντιανής νίκης είναι περιέργη και μυστηριώδης. Πρέπει να οφείλεται σε ένα σύνολο προσαρμογών της θεωρίας στο

περιβάλλον στο οποίο προβαλλόταν. Το γεγονός ότι έφτασε σε συμπεράσματα εντελώς διαφορετικά από τις προσδοκίες του συνηθισμένου, α-παιδευτου ατόμου, υποθέτω πως ενίσχυσε το πνευματικό της κύρος. Το ότι η διδασκαλία της, μεταφρασμένη σε πρακτική, ήταν αυστηρή και συχνά άτεγκτη, της προσέδωσε αίγλη. Το ότι προσαρμόστηκε για να φέρει μια τεράστια και συνεπή λογική υπερδομή, της προσέδωσε ομορφιά. Το ότι μπορούσε να εξηγήσει μεγάλο μέρος της κοινωνικής αδικίας και της προφανούς σκληρότητας ως αναπόφευκτη συνέπεια της προόδου, θεωρώντας ότι η απόπειρα μεταβολής των πραγμάτων αυτών είναι πιθανό να προκαλέσει συνολικά περισσότερη ζημιά παρά καλό, την έκανε αρεστή στις αρχές. Το ότι δικαίωνε τις ελεύθερες δραστηριότητες του ατομικού καπιταλιστή, εξασφάλισε την υποστήριξη της κυρίαρχης κοινωνικής δύναμης πίσω από την εξουσία.

Όμως, αν και η θεωρία καθαυτή έχει παραμείνει αδιαμφισβήτητη από τους ορθόδοξους οικονομολόγους έως τελευταία, τα σημάδια αποτυχίας της για σκοπούς επιστημονικής πρόβλεψης έχουν σημαντικά υπονομεύσει, διαχρονικά, το κύρος των εφαρμοστών της. Οι επαγγελματίες οικονομολόγοι, μετά τον Malthus, έμειναν προφανώς ασυγκίνητοι από την απουσία αντιστοίχισης μεταξύ των αποτελεσμάτων της θεωρίας τους και των γεγονότων της παρατήρησης – χάσμα που ο κοινός άνθρωπος αντιλήφθηκε, με αποτέλεσμα την αυξανόμενη απροθυμία του να έχει για τους οικονομολόγους τον ίδιο σεβασμό που αποδίδει σε άλλες ομάδες επιστημόνων, τα θεωρητικά αποτελέσματα των οποίων, όταν εφαρμόζονται στα γεγονότα, επιβεβαιώνονται από την παρατήρηση.

Η ονομαστή *αισιοδοξία* της παραδοσιακής οικονομικής θεωρίας, που έχει οδηγήσει ώστε οι οικονομολόγοι να θεωρούνται «αγαθούληδες»*, άνθρωποι, δηλαδή, οι οποίοι, έχοντας εγκαταλείψει τον κόσμο αυτόν για την καλλιέργεια των κήπων τους, διδάσκουν ότι όλα αυτά είναι για το καλύτερο στον καλύτερο από όλους τους δυνατούς κόσμους, αρκεί να μην επεμβαίνουν άλλοι, πρέπει επίσης –πιστεύω– να αναζητηθεί στο γεγονός ότι δεν λαμβάνεται υπόψη η επίπτωση που μπορεί να έχει στην ευημερία η ανεπάρκεια της ενεργού ζήτησης. Προφανώς, θα υπήρχε μια φυσική τάση για άριστη απασχόληση των πόρων σε μια κοινωνία που θα λειτουργούσε βάσει των αξιωμάτων της κλασικής θεωρίας. Πιθανώς η

* (Σ.τ.Μ.) *Candides*: Από το φιλοσοφικό δοκίμιο *Candide* («Ο αγαθούλης») του Βολταίρου.

κλασική θεωρία να εκφράζει τον τρόπο με τον οποίο θα επιθυμούσαμε να λειτουργεί η οικονομία μας. Το να υποθέσουμε, όμως, ότι αυτό πραγματι συμβαίνει είναι το ίδιο σαν να κλείνουμε τα μάτια μας μπροστά στις δυσκολίες.